

HEKSENJACHT

Maartje
van der Laak

De duistere geschiedenis
van heksenvervolging in
de Lage Landen

Inhoud

<i>I.</i>	Oud geloof in de SCHIKGODIN of	8
	De Koningin van de Tovenaresen	9
	Cijfers	22
	De heks ont(k)leed	26
<i>II.</i>	het VLieGENde	38
	Kinderpraat	39
	Schuld en boete	46
	Met de stok tussen de benen	53
	De zalf van Veerle	57
	Felle furies	60
	Wetten tegen het geloof in de nachtvlucht	63
	Ze zien vliegen	65
	Vrouw Holle als sprookjesfiguur	68
	Vrouw Holle als Schikgodin	72
	Levend erfgoed	74
	God is a DJ	79
<i>III.</i>	BOZE	84
	De geboorte van ons heksbeeld	85
	De impact van de inquisitie	87
	Een mierenhoop	90
	Fysiek of geestelijk vliegen	92
	Een nieuwe sekte: de waldenzen	95
	Het idee van de heks zaait uit	97
	De aars van de duivel	101
	Angst en druk vanuit Rome	104
	De Heksenhamer	107

IV.	VROUWTJE	110
	Het Genie van het Kwaad	111
	Jezus als vrouw en als moeder	115
	Lilith, de eerste heks	117
	De opzettelijke kwaaddoeners	121
	Onstilbare seksuele honger	125
	De koude natuur van de duivel	130
	De heksenhetze als product van de renaissance	136
	Penisnijd en castratieangst	138
	Kindermoord en ontmenselijking	144
	Antiabortus- en heksenwet	147
	De lange geschiedenis van het 'boze vrouwtje'	150
V.	met KAT EN KETEL	152
	De geest in de fles, de haar in de boter en de hand van de dief	153
	Naar een archeologie van het magisch erfgoed	159
	De magische wereld en het christendom	161
	De Amersfoortse heksenprocessen	165
	Als katten en weerwolven	172
	Slechtweertoverij	180
	De Gentse Torenbrand	185
	De symboliek achter de kat	188
	De poes van de heks	195
	Schikgodin, heksenclichés en de tand des tijds	197
VI.	richt een ware HEKSENJACHT aan	200
	Gekookte baby's	201
	De eerste wetten tegen heksen	203
	De koning komt tussen	205
	Grotere rol voor de rechters	207
	De waterproef aan de Stipdonkse Molen	210
	De kracht van de pen versus die van het water	220
	Brussel reageert	222
	Darmgas blijft drijven	225
	Humanistische heksenjagers	229
	Het vooronderzoek	233
	De scherprechter	235

De foltering van Josyne Van der Straten	239
De prikproef en het duivelsteken	246
Het medelijden van de duivel	249
Voor wat, hoort wat, de Laarnse heksencluster	252
Gewogen en te licht bevonden	259
De vuurdood: 'ze piepte gelijk een muizeke'	261
De duivels zijn hier	263

VII.	tot de DE ONTTOVERING	266
	Bezeten meisjes in Lier	267
	Een arts voor de heksen: Jan Wier (1515-1588)	272
	Bezeten, ziek of opgelicht?	277
	Kronkelende nonnen en hysterische maagden	281
	De duivel blijft oppermachtig	287
	Choreomanie of collectieve danswoede	289
	De heks in het <i>dulhuys</i>	295
	Over echte en valse magie: Cornelius Loos (1546-1595)	299
	Empirisch onderzoek naar de nachtvlucht van de heksen	303
	De <i>Maandroom</i> van Johannes Kepler die een nachtmerrie wordt	306
	De man met gewetenswroeging: Friedrich Spee (1591-1635)	310
	De duivel onttroond: Balthasar Bekker (1634-1698)	312
	Magie in de eeuw van verlichting	315
	Modern magisch denken	318
	De universele duivel	321
	De eeuwige duivel	324

VIII.	en MACABERE DANS	328
	Een macabere dans	329
	Besluit: over heksenclichés en de nood aan eerherstel	334

IX.	naar EERHERSTEL leiden	340

BRONNEN	351

DANKWOORD	377

I. SCHIKGODIN

*‘Neem een willekeurige draad,
knip hem door en de geschiedenis valt uit elkaar.’*

Uit De roofteruind van Margaret Atwood (1993).

De Koningin van de Tovenaressen

Als vloeibare kristallen, gevangen in een blad. Zo wiegen dauwdruppels in de vlezige bladeren van de vrouwenmantel die langs de weg naar Pollare groeit waar Elisabeth Vlamynck in augustus 1595 wandelt. Ze ademt diep in. Ze houdt van de geur van ochtendnevel, van dat zoete in de lucht. Het grijze wolkende boven haar kan elk moment oplossen in een lichtblauwe schemering. Dit is het uur waarop de alchemisten de druppels verzamelen die zich tussen de laag-bij-de-grondse, fluorescerend groene bloemen van de vrouwenmantel bevinden. Het liefst oogsten ze de dauw bij volle maan om het dan snel te bottelen in donkere flessen zodat er zo weinig mogelijk licht op valt. Daarom wordt de plant ook wel *alchemilla* genoemd. Met de opgevangen druppels proberen de alchemisten vervolgens kwik te harden, een van de vele noodzakelijke stappen tot het bekomen van het levenselixir. Elisabeth moet er om glimlachen. De alchemisten deden dag in dag uit hun best, maar eeuwig leven, daar beslist enkel God over.

Opnieuw kijkt ze naar de groene bloempjes van de vrouwenmantel, die al geler worden. Zou ze ooit nog terugkeren naar deze plek? Ze weet het niet. Haar naam is genoemd in een heksenproces en het is beter om even van de radar te zijn. Met haar vingers beroert ze de dauwdruppels die daar liggen te glinsteren en brengt het vocht naar haar mond. Baat het niet dan schaadt het niet.

Gilbert Guens en zijn vrouw Elisabeth Vlamynck behoren in 1595 tot de kleine groep notabelen die alles voor het zeggen heeft in het Vlaamse stadje Ninove. Ze wonen in het centrum, vlak bij de hoofd-

kerk waar de beste huizen, in steen, staan. Het gezin baat er een winkel uit en Gilbert is schepen in de stad. Via hun familie hebben ze belangrijke connecties met het plaatselijk bestuur, het gerecht en zelfs met de hoge geestelijkheid. Elisabeth en Gilbert hebben twee zonen, waaronder een kanunnik in Cassel. Dat stadje ligt vandaag in de Franse Westhoek maar behoorde lange tijd tot Vlaanderen. De broer van Elisabeth, Antoine Vlamyncx, is gerechtsvicaris in het bisdom Ieper. Daarvoor was hij de assistent van de beruchte inquisiteur Pieter Titelmans die de geschiedenis is ingegaan als de meest gehate kettervervolger van de Nederlanden.

Het echtpaar heeft ook twee dochters. Barbe is gehuwd met Luitenant van de Rymeersch, de grootbaljuw van Ninove, en Petronella of Nelleke is zeventien en woont nog thuis. Het gezin Guens zit er warmpjes bij en bezit gronden tot in Liedekerke.

Elisabeth is een *'queene'* of wijze vrouw en verkoopt in haar winkelje kruiden, maar ook goede raad. De mensen komen naar haar wanneer ze wanhopig zijn. Als een man niet meer kan aanzien hoe zijn vrouw al uren met een bevalling bezig is, als iemand gewond is geraakt, als een kind ijlt van de koorts,... maar ook wanneer een vrouw een boze geest in zich heeft, vragen ze de echtgenote van schepen Guens om hulp. Nelleke, die *'ooch wel can ghenesen'*, zo lezen we later in het procesverslag, weet dat haar moeder hen kan helpen met rozemarijn en heksenbloempjes geweekt in olijfolie. Om een wonde te genezen gebruikt ze de vlezige bladeren van de vrouwenmantel of het sap van kaasjeskruid. Maar met kruidenkennis alleen kom je er niet. Nelleke krijgt, in tegenstelling tot haar oudere zus Barbe, een opleiding omdat ze de dingen scherper aanvoelt. Of dat magie is? Dat weet Elisabeth eigenlijk niet. Ze weet het een en ander van kruiden, van de stand van de maan, de sterren en de planeten én hoe dat te combineren, dat wel. Maar wonderen verrichten? Nee, dat laat ze aan Onze-Lieve-Heer over.

Er gaat dan ook een schokgolf door het land wanneer eind augustus 1595 de naam van de voorname Elisabeth Vlamyncx wordt genoemd in enkele heksenprocessen. De sociale status van deze vrouw is van invloed geweest op de procedure van haar vervolging,

die veel omzichtiger en grondiger gevoerd wordt dan in andere processen. Alles wat ze gezegd heeft, is zorgvuldig genotuleerd zodat we haar verhaal vandaag tot in detail kunnen reconstrueren. Haar status zorgt ook voor grote opschudding in Ninove en zelfs in heel Vlaanderen. Maar zowel de van hekserij beschuldigde Anna Goossens als Elisabeth van Steenstraete bevestigen op de pijnbank dat ze de vrouw van schepen Gilbert Guens gezien hebben op de sabbat, de nachtelijke bijeenkomst van de heksen met hun duivels. Normaal gezien is dit reden genoeg om tot een arrestatie over te gaan. Toch ondernemen de schepenen van Ninove geen actie. Is dat louter omdat ze de vrouw van een schepen is? Of wordt ze ontzien omdat ze maatschappelijk veel aanhang heeft?

Wanneer de eerder opgepakte Anna Goossens tijdens een waterproef opnieuw de naam van Elisabeth Vlamyncx vermeldt, wordt het spannend. Haar dochter Nelleke voelt de angst en de radeloosheid. Kan ze het Anna Goossens vergeven? Beneveld door slaapgebrek, angst en pijn moet de naam van haar moeder aan Anna's lippen ontglipt zijn. Dat is toch duidelijk? Zelfs de schepenen van Ninove hebben haar moeder na die beschuldiging niet opgepakt. Ze laten betijen. Toch raden ze de genezeres intussen aan om zich terug te trekken. Het zal wel overwaaien, hoort Nelleke hen nog zeggen. Ze helpt haar moeder met inpakken en doet haar best om haar laatste adviezen over het drogen en bewerken van kruiden te onthouden. Het is echter veel. Heel veel. De herfst staat voor de deur en dat is een druk seizoen voor een kruidenvrouw. Er moet nog veel geoogst en bereid worden, alvorens de winter de natuur tot rust brengt. Nelleke hoopt maar dat haar moeder snel terugkomt. Ze twijfelt of ze in staat is de patiënten op haar eentje te helpen. Gelukkig gaat haar moeder niet ver weg, ze trekt in bij Nellekes oudere zus Barbe, net buiten de stad in het landelijke Pollare.

Een tijdje gaat het goed. De ergste roddels waaien over en haar vader verzekert Nelleke dat haar moeder snel zal terugkeren. Maar dat is buiten bakker Laurent Keyel gerekend. De man is kwaad omdat zijn vrouw, Elisabeth van Steenstraete, wel veroordeeld wordt als heks. Ook Anna Goossens ondergaat dat wrede lot. De hele stad praat over

niets anders. Nelleke is bang, maar vooral blij dat haar moeder nu niet in Ninove is. De schepenen lijken de klacht van bakker Laurent Keyel te negeren. Ze vaardigen geen arrestatiebevel voor haar moeder uit. En toch gaan de roddels niet liggen. Wie de kracht heeft om te genezen, kan immers ook het omgekeerde doen, zo wordt er gefluisterd. Is de kunst om te genezen geen toverkunst op zich?

Vroeger geloofden mensen dat ons levenslot, en dus het lot van de hele wereld, bepaald wordt door een drievoudige godin. Onverbidde spint, meet en knipt ze onze levensdraden. Net zo beslist Elisabeth over leven en dood, zo wordt geroddeld, als een ware Schikgodin. Wie zegt er eigenlijk dat zij die kunst niet van de duivel heeft gekregen? Het bewijs is er. De zomer was nat. Zo nat dat het graan stond te rotten op de velden, nog voor het geoogst kon worden. En dat na een bar koude winter die tot ver in het voorjaar aanhield. De rijken hadden pret, ze hadden geschaatst tot in mei, maar voor het overgrote deel van de bevolking betekende de koude bittere honger.

Is het niet verdacht dat de schepenen weigeren om de genezeres op te pakken? Heeft ze hen betoverd?

Bakker Laurent Keyel laat het hier niet bij. Aangemoedigd door de roddels trekt hij helemaal naar Gent waar de hoogste rechtbank van het land zetelt, de Raad van Vlaanderen. Daar krijgt hij wel gehoor. De hoge rechters hekelen de doofpotoperatie waarvan ze de Ninoofse bestuurders verdenken. Nelleke is doodsbenaauwd. Ze kan haar moeder maar net op tijd waarschuwen. Samen vluchten ze.

Het verlaten van hun geboortestreek en vooral van Barbe die zwanger is en hun hulp goed zou kunnen gebruiken, valt Elisabeth en Nelleke zwaar. Toch zetten ze door. Te voet volgen ze de rivier de Dender, waarlangs de vrouwenmantel welig tiert. In de vette weiden zuigen hun schoenen zich vast in de modder, wat het lopen bemoeilijkt. Maar Elisabeth kent de weg en weet dat het verder stroomopwaarts, weg van de stad, droger wordt. De rivier splitst zich daar in twee armen die bij de Kloostermeersch, aan het zuidoostelijk uiteinde van de stad, weer samenvloeien. Onderweg vormen ze verschillende eilanden in het landschap die nu verdwenen zijn. Pas in de negentiende eeuw worden die beken en zijarmen opgevuld.

Vandaag is het een residentiële wijk. In Elisabeths tijd vormen de gronden gemeenschappelijke veeweiden.

Moeder en dochter vinden onderdak bij een nicht in het Groot Begijnhof van Gent, op een boogscheut van de rechters in het Gravensteen. De begijnen erkennen de speciale gaven van Elisabeth en houden haar en Nelleke in de beslotenheid van hun gemeenschap verborgen. Herhaaldelijk komt de griffier tot aan hun poort. Grootjuffrouw Maria Lyne weet dat ze Elisabeth niet langer kan verborgen. Ze adviseren Nelleke om naar huis te gaan. Er zijn immers geen verdachtmakingen tegen haar en vluchten zou een schuldbekentenis lijken. De begijnen zorgen voor een nachtelijke ontsnapingsroute voor Elisabeth, uit het begijnhof en uit Gent.

Terug in Ninove moet Nelleke zich gedeisd houden. Haar vader heeft alle medicijnen weggegooid en de kruidentuin omgewoeld. Voortaan verbouwen ze alleen nog planten om te eten. Maar wanneer iemand een miskraam krijgt en er tegelijk enkele kalveren sterven, leidt dat tot nieuwe verdachtmakingen. Het kan niet anders dan het werk van de duivel en zijn handlangers de heksen zijn. Die vrouw van de schepen had altijd wel wat vreemd geleden. Op sommige nachten, zo fluisterde men, gaat ze er vliegend vandoor...

Op een dag ziet Nelleke een pamflet waarin haar moeder wordt genoemd. Het wordt gretig gedeeld en besproken op de markt. Het feit dat deze heks onvindbaar is én dood en vernieling kan blijven zaaien, maakt van haar de ultieme Schikgodin die beslist over ieders lot, zo leest Nelleke. De gedrukte blaadjes berichten hoe haar moeder over de velden vliegt en een poeder uitstrooit waarmee ze de oogst doet mislukken en het vee laat sterven. Ze hoort geroddeld over hoe ze de sabbat leidt. Er doen wilde verhalen de ronde over rituele bijeenkomsten in het hazelaarsbos bij Pollare net buiten Ninove, waar Elisabeth naast de duivel op een troon zou zitten, als *'Coninghinne vande tooveressen'*. Het zijn duivelse dansfeesten waar heksen van heinde en verre op af komen. Wat Nelleke nog het meest aangrijpt, is de roddel dat haar moeder zou vrijen met Beëlzebub zelf. De duivel zou haar verleid hebben door zich voor te doen als een knappe heer,

gekleed in een prachtige witte wambuis. Nelleke weet zeker dat haar moeder zich nooit zou laten verleiden door de duivel. Haar moeder houdt van haar vader! Nelleke breekt wanneer ze op de markt hoort hoe mensen vertellen dat haar moeder zelfs de aars van de duivel heeft gekust. En die rook niet bepaald naar pannenkoeken.

De Schandkus of Osculum infame in Francesco Maria Guazzo's Compendium maleficarum uit 1608.

Die schandkus is de druppel. Nu kunnen, of durven, de schepenen van Ninove haar niet meer te verdedigen. Uit angst voor de volkswoede en onder druk van de hoge rechters in Gent, gaan ze over tot een huiszoeking. Nelleke en haar vader kunnen niet verhinderen dat er toch nog kruiden en magische hulpmiddelen gevonden worden. Er zijn nog steeds getuigen die aanvoeren dat die kruidenmengsels hen hebben genezen. Het is oneindig dapper maar helaas niet doorslaggevend, want kwade stemmen klinken steeds luider. Zo zou Elisabeth niet alleen al vliegend over de velden een poeder hebben uitgestrooid om de gewassen te vergiftigen en het vee te doden, ze zou ook de waterputten besmet hebben.

Ondertussen intensifiëren de Gentse rechters hun zoektocht. De Raad van Vlaanderen vordert zowel Gilbert als Nelleke. Gilbert wordt er met 'enige moeite' (lees: gemarteld) toe gebracht te bekennen. Hij houdt het lang vol, maar het is weinigen gegeven om weerstand te bieden aan de beul. Hij breekt en geeft toe dat zijn echtgenote zich in Ieper bevindt, waar haar broer haar heeft helpen onderduiken. Gilbert heeft misschien ook bekend omdat hij ervan overtuigd is dat zijn vrouw veilig is bij zijn schoonbroer. Als gerechtsvicaris en dus als geestelijke, kan Antoine Vlamyncx namelijk enkel voor een kerkelijke rechtbank gedaagd worden. Maar de Raad van Vlaanderen is er zo op gebrand om Elisabeth te arresteren dat ze procureur-generaal Nieulandt persoonlijk met een brief naar de bisschop van Ieper sturen. De bisschop verplicht zijn gerechtsvicaris om de schuilplaats van Elisabeth te onthullen. Antoine Vlamyncx was zoals gezegd ooit assessor, beoordelaar, van de beruchte inquisiteur Pieter Titelmans. Dat zo iemand onderdak verschaft aan een van hekserij verdachte vrouw, ook al is het zijn zus, is opmerkelijk. Het laat zien dat verdachten op steun konden rekenen. Dit illustreert de diepmenselijke gevoelens en tweestrijd die hij als kettervervolger moet gevoeld hebben. Dat hij voor zijn zus kiest, maakt hem menselijk.

Na een vlucht van bijna twee maanden wordt Elisabeth Vlamyncx op 25 oktober 1595 alsnog gearresteerd. Ze wordt meteen overgebracht naar de gevangenis in het Gentse Gravensteen. De hoge rechters willen haar persoonlijk berechten en zo duidelijk maken dat ze instaan voor de veiligheid van de bevolking. Ze stellen de beruchte beul Baudewijn Waelspeck aan om haar te ondervragen.

Nelleke is ontroostbaar wanneer ze dit nieuws verneemt. Maar Gilbert Guens is strijdvaardig. Hij is toch zeker niet getrouwd met een heks? Hij neemt de beste advocaten onder de arm om samen met Nelleke de zaak van Elisabeth te bepleiten in Gent. Elisabeth zelf krijgen ze niet te zien. Maar via de vrouw van de cipier lekt er toch informatie tot bij hen. Elisabeth is moedig, zo horen ze. Iets wat hen trots en angstig tegelijk maakt. Want iedereen weet waartoe Baudewijn Waelspeck in staat is. Die beul heeft al vele verdach-